

खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,
साहेबरावजी बुट्टेपाटील महाविद्यालय, राजगुरूनगर
ता. खेड, जि. पुणे- 410 505
अर्थशास्त्र विभाग
(शैक्षणिक वर्ष 2020 - 2021 पासून)
वर्ग:- :- द्वितीय वर्ष कला शाखा (S.Y.B.A.) G-II
विषय:- (वित्तीय व्यवस्था - II)
Financial System - II
सेमिस्टर :- IV
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख- डॉ. उमेश भोकसे
भारतीय भांडवलबाजार

प्रास्ताविक

नाणेबाजार हा अल्पकालीन कर्जपुरवठा करणारा बाजार तर भांडवलबाजार हा दीर्घकालीन कर्जपुरवठा करणारा बाजार असतो. नाणेबाजार व भांडवलबाजार यांत काटेकोरपणे फरक नाही. स्थूलमानाने असे म्हणता येईल की, भांडवलबाजार हा स्थिर गुंतवणुकीसाठीच्या (यंत्रे व साधने) वित्तपुरवठ्यावर लक्ष केंद्रित करतो तर नाणेबाजार हा खेळते भांडवल (कच्चा माल) यासाठी वित्तपुरवठा करतो. भांडवलबाजार कुटुंबसंस्थेच्या बचती कंपनी क्षेत्रासाठी गतिमान करतो व निधीची गुंतवणूक उद्योगसंस्थांमध्ये करतो. कार्यक्षम भांडवलबाजार सुदृढ वित्तीय पद्धतीचा महत्त्वाचा घटक आहे. भांडवलबाजारामध्ये प्रामुख्याने भाग व कर्जरोख्यांची खरेदी-विक्री केली जाते. मुंबई शेअर बाजार व राष्ट्रीय शेअर बाजार यांची उलाढाल अधिक आहे.

भारतीय भांडवलबाजार : अर्थ व व्याख्या

(Meaning and Definitions of Indian Capital Market)

अर्थ :

भांडवलबाजार म्हणजे असा बाजार की, ज्या बाजारात दीर्घ मुदतीच्या कर्जाची व दीर्घ मुदतीच्या वित्तीय साधनांची देवाण-घेवाण केली जाते. भांडवलबाजारात मध्यम व दीर्घ मुदतीच्या भांडवलाची गरज पूर्ण करण्यासाठी सर्व प्रकारच्या संस्थात्मक व्यवस्थांचा समावेश असतो. देशाचा आर्थिक व औद्योगिक विकास होण्यासाठी भांडवलबाजार महत्त्वाचा ठरतो. भारतीय भांडवलबाजार सरकारी रोखे विकण्याच्या स्वरूपात मुंबईत सन 1877 मध्ये निर्माण झाला. नंतर कोलकता, अहमदाबाद, दिल्ली, इंदौर, हैदराबाद या ठिकाणी तो स्थापन झाला. पण खऱ्या अर्थाने त्यांचा विकास स्वातंत्र्यानंतर म्हणजे सन 1951 नंतर झाला.

भारतीय भांडवलबाजाराची व्याख्या :

1) प्रा. रोलॅन्ड रॉबिन्स

"भांडवलबाजार म्हणजे साधे भाग, कर्जरोखे, विविध प्रकारचे तारण इत्यादींच्या साहाय्याने दीर्घ मुदतीच्या कर्जाची देवाण-घेवाण करून त्याबाबतच्या विविध सोई उपलब्ध करून देणाऱ्या विविध संस्थांचा समूह होय."

2) प्रा. जेम्स लुंडी

"विविध दीर्घकालीन औद्योगिक रोख्यांची मागणी व पुरवठ्याची निर्मिती आणि स्थिरीकरण म्हणजे भांडवलबाजार होय.

भारतीय भांडवलबाजाराची व्याप्ती/(Scope of Indian capital Market)

1) दीर्घकालीन मुद्रानिधी :

भांडवलबाजाराचा संबंध दीर्घकालीन मुद्रानिधीशी येतो. दीर्घकाळ म्हणजे कर्जाचा काळ सहा महिन्यांपेक्षा अधिक ते जास्तीतजास्त पंचवीस वर्षे किंवा अधिक काळापर्यंत तो वाढू शकतो. उद्योग-व्यवसायातील निधीची गरज बँकेबरोबरच भांडवलबाजार दीर्घकाळासाठी पुरवितो.

2) भांडवलबाजारातील पतसाधने :

भांडवलबाजारात व्यावसायिक कंपन्या आणि औद्योगिक कंपन्यांचे भाग व कर्जरोखे, स्वायत्त मंडळे, महामंडळे यांसारख्या निमसरकारी संस्थांची बंधपत्रे आणि

कर्जरोखे इत्यादी; तसेच शासकीय दीर्घकालीन वचनपत्रे व बंधपत्रे अशा दीर्घकालीन प्रतिभूतींचा व्यवहार होतो. भांडवलबाजार हा प्रत्यक्षात दोन प्रकारचा असतो. पहिला असा बाजार की, ज्यामध्ये नव्या भांडवलाबद्दलचे व्यवहार होतात. म्हणजे नवीन कंपन्यांचे रोखे आणि भाग यांची खरेदी-विक्री हे व्यवहार केले जातात. दुसरा बाजार हा जुन्या भांडवलाबद्दलचे व्यवहार पाहतो. म्हणजेच रोखेबाजाराचा व्यवहार ज्यामध्ये जुन्या कंपन्यांचे रोखे आणि भाग यांची खरेदी-विक्री होते.

3) भांडवलबाजाराचे उपबाजार :

भारतीय भांडवलबाजारात अनेक उपबाजार आहेत. त्यात प्रामुख्याने भागबाजार, वायदेबाजाराचा समावेश होतो. याशिवाय तारणबाजार, निगम रोखेबाजार, शासकीय रोखेबाजार, प्राथमिक बाजार, हमीगृहे, स्वीकृतीगृहे यांचाही समावेश होतो. भांडवलबाजारातील उलाढाल वाढण्यासाठी जास्तीतजास्त गुंतवणूकदारांपर्यंत पोहोचण्यासाठी हे उपबाजार उपयुक्त ठरतात.

4) व्यापारी बँकांची ग्राहक म्हणून भूमिका :

भांडवलबाजारात व्यापारी बँका या ग्राहक म्हणून उतरतात आणि त्या रोखेबाजारातील प्रतिभूती म्हणजेच भांडवलबाजाराच्या व्यवहारात हाताळल्या जाणाऱ्या साधनांची किंवा विपत्रांची खरेदी करतात. आपल्या स्वतःच्या गुंतवणुकीसाठी या बँका भांडवलबाजारात ग्राहक म्हणून सहभागी होऊ शकतात. नाणेबाजारात व्यापारी बँक ही सर्वात महत्त्वाची संस्था असते तर भांडवलबाजारात 'रोखे विनिमय केंद्र' महत्त्वाचे मानले जाते.

वरील मुद्द्यांनुसार भांडवलबाजाराची व्याप्ती स्पष्ट होते.

भारतीय भांडवलबाजाराची वैशिष्ट्ये

CHARACTERISTICS OF INDIAN CAPITAL MARKET

1. दीर्घकालीन वित्तपुरवठा :

भांडवलबाजारात दीर्घकालीन वित्तपुरवठा किंवा कर्जपुरवठा उपलब्ध करून दिला जातो. भांडवलबाजार हा दीर्घकालीन कर्जे व सामान्य भाग किंवा समभाग भांडवल या दोन्हीमध्ये व्यवहार करणारा बाजार असतो. दीर्घकालीन कर्जाबरोबरच

मध्यमकालीन (एक वर्षापासून पाच ते दहा वर्षांपर्यंतची कर्जे) कर्जाचा भांडवलबाजार या संकल्पनेत समावेश होतो.

2. दीर्घकालीन भांडवल :

दीर्घकालीन भांडवल हे आधीच प्रस्थापित असलेल्या संस्थांना आधुनिकीकरण करण्यासाठी किंवा विस्तारीकरणासाठी लागते. तसेच नवीन कंपन्यांना यंत्रसामग्री खरेदी करणे, कारखाने बांधणे म्हणजेच नवीन उद्योगासाठी दीर्घकालीन भांडवल लागते. भांडवलबाजारातून उभे केले जाणारे भागभांडवल कंपन्यांच्या दृष्टीने तहहयात भांडवल असते. असे भांडवल कंपनी बंद पडल्यावरच परत करावे लागते. म्हणजेच कंपनीला दीर्घकाळ निधी प्राप्त होतो.

3. भांडवलबाजाराचे अस्तित्व :

भांडवलबाजार हे भाजीबाजार, कापडबाजार यांसारखे भौगोलिक स्थान नसते तर ज्या-ज्या ठिकाणी दीर्घकालीन वित्तपुरवठ्याच्या केंद्राचा विकास होतो, जेथे भांडवलबाजाराचे अस्तित्व निर्माण होते तेथे भांडवलबाजार हा स्थानिक, राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय असू शकतो.

4. भांडवलबाजाराचे प्रकार :

भांडवलबाजाराचे प्राथमिक भांडवलबाजार व दुय्यम भांडवलबाजार असे प्रमुख प्रकार असून भांडवलबाजारात विविध उपबाजारांचेही अस्तित्व असते.

5. विविध पतसाधने व सेवा :

भारतीय भांडवलबाजाराची जशी वाढ होत गेली तसा भारतीय भांडवलबाजारातील विविध पतसाधनांचा व सेवांचा उदय झाला. म्युच्युअल फंड व विमा क्षेत्रातील गुंतवणूक भांडवलबाजारात येऊ लागली. म्युच्युअल फंड व विमा क्षेत्रातील कंपन्यांनीही नवीन गुंतवणूक योजना बाजारात आणल्या व सर्वसामान्य गुंतवणूकदार अप्रत्यक्षपणे भारतीय भांडवलबाजारात समाविष्ट होत गेला.

6. आधुनिक तंत्रज्ञान :

भांडवलबाजारातील व्यवहारामध्ये गेल्या दोन दशकात नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला. संगणकाच्या माध्यमातून होऊ लागले. त्यामुळे व्यवहार जलद गतीने

होऊ लागले. विश्वासार्हता निर्माण ऑनलाइन व्यवहार झाली. राष्ट्रीय शेअरबाजारामध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला.

7. परकीय संस्थात्मक गुंतवणूकदारांची सक्रियता :

सध्या भारतात भांडवलबाजारातील गुंतवणुकीचा कल पाहता, परकीय संस्थात्मक गुंतवणूकदारांचा प्रभाव जास्त प्रमाणात दिसून येतो. जेव्हा ते गुंतवणूक करतात तेव्हा बाजार तेजीत असतो. परंतु त्यांनी गुंतवणुकी काढून घेतल्या तर बाजार कोसळतो. यावरून ते सक्रिय असल्याचे दिसते.

8. औद्योगिक विकास :

भांडवलबाजारातून उत्पादक भांडवल उभारले जाऊन उद्योगांना निधी किंवा भांडवल म्हणून उपलब्ध करून दिले जाते. हा निधी गरजू उद्योगसंस्थांना भांडवलाच्या रूपात उपलब्ध करून दिला जातो. म्हणून औद्योगिक विकासास चालना मिळते.

9. फसवणुकीची शक्यता कमी :

सध्या भारतीय भांडवलबाजार हा संघटित व त्याचप्रमाणे विकसित बाजार म्हणून गणला जातो. विविध कायदे व नियंत्रक संस्थांकडून भांडवलबाजारातील व्यवहारावर लक्ष केंद्रित केले जाते. भारतीय रिझर्व्ह बँक, सेबी, कंपनी व्यवहार मंत्रालय यामार्फतही व्यवहारातील पारदर्शकता तपासली जाते. म्हणून फसवणुकीची शक्यता कमी असते.

10. आर्थिक संस्थांचा विकास :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ (IFCI), भारताची औद्योगिक विकास बँक (IDBI), भारताची लघुउद्योग विकास बँक (SIDBI) यांसारख्या आर्थिक संस्थांचा विकास करण्यात आला व त्यांचे व्याजदरही नियंत्रित ठेवण्यात आले.

11. पैशाच्या मागणी-पुरवठ्यात मेळ :

भांडवलबाजारात गुंतवणुकीसाठी विविध पर्याय उपलब्ध असल्याने छोटे-मोठे गुंतवणूकदार आपल्या बचती गुंतवणुकीत रूपांतरित करू शकतात. यामुळे

बाजारात उद्योगांना लागणारा निधी पुरवठादेखील सुरळीत होतो. रोखता व परतावा यामुळे पैशाचा पुरवठा होतो आणि पैशाची मागणी पूर्ण करण्यास मदत होते.

12. भांडवलबाजाराचा विकास :

हा देशातील बचतीचे स्वरूप, बचतीचे प्रमाण, जनतेच्या बचतीच्या सवयी, उत्पादक कारणांसाठी गुंतवणूक, गुंतवणूक करण्याची मनोवृत्ती असणारी जनता, कार्यक्षम संघटन आणि औद्योगिक व व्यापारी संस्थांचे अस्तित्व इत्यादी घटकांवर आधारित असतो.

13. मान्यताप्राप्त रोखेबाजार :

भांडवलबाजारातील उलाढालीची अधिकृत माहिती उपलब्ध करणारे एकमेव केंद्र म्हणजे रोखेबाजार होय. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अशा रोखेबाजाराच्या संख्येतसुद्धा वाढ झालेली दिसून येते. प्रारंभी मुंबई व कोलकता येथे रोखेबाजार मान्यताप्राप्त होते. केंद्र सरकारने मुंबई, कोलकता, चेन्नई, दिल्ली, अहमदाबाद, हैदराबाद व इंदौर अशा सात रोखेबाजारांना मान्यता दिली. सध्या बेंगळूरू, मंगलोर, कानपूर, लुधियाना, गोहत्ती, कोचीन, पुणे ही नवीन केंद्रे आहेत.

भारतीय भांडवलबाजाराचे सहभागी घटक

PARTICIPANTS OF CAPITAL MARKET

1. सरकारी रोखेबाजार :

केंद्र सरकार व राज्य सरकारच्या मालकीचे उपक्रम आहेत. ते भांडवलबाजारात रोख्यांची विक्री करून भांडवलाची उभारणी करतात. हे कर्जरोखे सर्वसामान्य लोक, बँका, वित्तीय संस्था खरेदी करतात. या कर्जरोख्यांवर नियमाप्रमाणे व्याज दिले जाते. कर्जरोख्यांची मुदत संपल्यावर व्याजासह रक्कम परत केली जाते.

2. औद्योगिक रोखेबाजार :

नव्याने स्थापन झालेले उद्योग भांडवलाची उभारणी करण्यासाठी व जुने उद्योग आधुनिकीकरण, विस्तारीकरण, विविधीकरण या कारणासाठी भाग व

डिबेंचर्सची विक्री करून भांडवलाली उभारणी करतात. औद्योगिक रोखेबाजाराची पुढील दोन भागांत विभागणी केली जाते :

(अ) नवीन रोखे प्रचालन बाजार :

जेव्हा एखाद्या कंपनीला भांडवलाची गरज असते तेव्हा ती कंपनी भांडवलबाजारात त्यासंबंधी नोंदणी करते. कंपनी आपले शेअर्स व डिबेंचर्स विक्रीस काढते. नवीन भाग व रोख्यांचे प्रचालन पुढील दोन मार्गांनी होते :

(i) सार्वजनिक भाग प्रचालन :

नवीन किंवा आधीच अस्तित्वात असलेली कंपनी खुल्या बाजारात भाग किंवा कर्जरोखे विक्रीस काढून भांडवल उभारणी करते, त्यांना सामान्य भाग असे म्हणतात.

(ii) हक्क भाग :

हक्क भागाचे प्रचालन फक्त जुन्या भागधारकांसाठी केले जाते. नवीन गुंतवणूकदारांना हे भाग विक्री केले जात नाहीत.

(ब) जुना प्रचालन बाजार :

या बाजारालाच दुय्यम भांडवलबाजार असे म्हणतात. या बाजारात नवीन रोख्यांची विक्री होत नाही. पूर्वी झालेल्या रोख्यांची पुनर्विक्री केली जाते. यामुळे कंपनीच्या मालमत्तेत कोणतीही वाढ होत नाही तर फक्त रोख्यांच्या मालकी हक्काचे हस्तांतरण होते.

3. विकास वित्तीय संस्था :

देशातील काही कंपन्या भांडवलबाजारातून भाग किंवा डिबेंचर्सची विक्री करून भांडवल उभारण्याऐवजी बँका व वित्तीय संस्थांकडून कर्ज घेतात. या वित्तीय संस्था पुढीलप्रमाणे : औद्योगिक वित्तीय महामंडळ (IFCI); औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ (ICICI); राज्य वित्तीय महामंडळ (SFC); औद्योगिक विकास बँका (IDBI); औद्योगिक गुंतवणूक बँक (IIBI); युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया (UTI) इत्यादी. उद्योग व शेती व्यापार अशा विविध क्षेत्रांना या संस्था मध्यम व दीर्घ मुदतीचे कर्ज पुरवितात.

4. वित्तीय मध्यस्थ संस्था :

या वित्तीय मध्यस्थ संस्थांमध्ये प्रकल्प सेवा बँका, म्युच्युअल फंड जोखीम भांडवल कंपन्या, भाडेपट्टा कंपन्या आणि इतर वित्तीय संस्थांचा समावेश होतो. वित्तीय मध्यस्थ संस्था भांडवलबाजारात रोख्यांचे व्यवहार करून मध्यम व दीर्घकालीन वित्तपुरवठा करत असतात.

मुंबई भागबाजार (Bombay Stock Exchange - BSE)

स्थापना :

मुंबई स्टॉक एक्सचेंज (BSE) म्हणजेच मुंबई भागबाजार हा भारतातील एक महत्त्वाचा व प्रथम दर्जाचा शेअरबाजार आहे. सन 1875 मध्ये स्थापन झालेला आशियातील सर्वात जुना शेअरबाजार आहे. स्थानिक शेअर ब्रोकर्स संघटनेने भारतातील हा पहिला शेअरबाजार स्थापन केला. सन 1957 मध्ये कायमस्वरूपी मान्यता मिळालेला मुंबई भागबाजार हा भारतातील पहिला भागबाजार आहे. मुंबई भागबाजार हा दक्षिण आशियातील सर्वात मोठा तर जगातील बाराव्या क्रमांकाचा भागबाजार ठरला आहे. मुंबई भागबाजाराचा निर्देशांक म्हणजे सेन्सेक्स हा लोकप्रिय निर्देशांक आहे. मुंबई भागबाजाराचे क्लिअरिंगचे काम भागबाजाराच्या सूचनेनुसार बँक ऑफ इंडिया पाहते.

मुंबई भागबाजाराचे संघटन :

पूर्वी मुंबई भागबाजाराच्या नियंत्रण मंडळावर दलाल सभासदांची निवड केली जात असे. परंतु आता त्यात बदल झालेले असून नियंत्रण मंडळावर नऊ संचालकांची निवड मुंबई भागबाजाराचे सभासद करतात. एका कार्यकारी संचालकाची नियुक्ती सरकार करते. तीन संचालक सेबी पुरस्कृत असतात. एक संचालक रिझर्व्ह बँक आपला प्रतिनिधी म्हणून पाठविते तर अन्य पाच संचालक हे विविध क्षेत्रांतील तज्ज्ञ असतात. अशा रीतीने 19 संचालक नियंत्रण मंडळात असतात. हे नियंत्रण मंडळ मुंबई भागबाजाराचे नियंत्रण करते व योग्य धोरण ठरविते. सभासदांनी निवडून दिलेले संचालक त्यांच्यातून दरवर्षी अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व खजिनदार यांची निवड करतात. अर्थात, या निधीची निवड सभासदांची निवडणूक

झाल्यावरच होते. कार्यकारी संचालक हा भागबाजाराच्या दररोजच्या व्यवस्थापनाला जबाबदार असतो.

मुंबई भागबाजारातील व्यवहार व कार्यपद्धती :

मुंबई भागबाजाराचे कामकाज लिलाव पद्धतीने चालते. सन 1996 मध्ये ही लिलाव पद्धत ऑनलाइन झाली. भागबाजारातील व्यवहाराचा काळ तीन तास एवढा असतो. किमान पाच कोटी भांडवल ही लिस्टिंग रिकायरमेंट ठेवण्यात आलेली आहे. भागबाजारावर सेबीचे नियंत्रण असते. डी-मॅट सुविधा, ऑनलाइन ट्रेडिंग यामुळे सामान्य गुंतवणूकदारसुद्धा मुंबई भागबाजारात ट्रेडिंग कंपनीच्या साहाय्याने भागांची खरेदी-विक्री करून नफा मिळवितो.

भागबाजाराची कार्यपद्धती/कार्य पुढीलप्रमाणे:

1. समभाग नोंदणी :

कंपनीने जारी केलेल्या भागभांडवलाची मर्यादा मुंबई भागबाजारात किमान दहा कोटी व इतर बाजारात किमान पाच कोटी आवश्यक आहे. मुंबई भागबाजारात नोंदणी करण्यासाठी इतर कोणत्याही बाजारात कंपन्यांना सलग तीन वर्षे नफा झालेला असला पाहिजे. याशिवाय बाजारातून ₹ 20 कोटी भांडवलासाठी जमा केलेले असले पाहिजेत. सरासरी 1,000 समभागांचा व्यवहार झालेला असला पाहिजे. तसेच आधीच्या सहा महिन्यांत एकूण व्यवहार दिवसांपैकी पन्नास टक्के दिवस त्यांच्या भागांचा व्यवहार झालेला असला पाहिजे.

2. समभागांची खरेदी-विक्री व्यवहार :

मुंबई भागबाजारात समभागांच्या व्यवहाराचा हिशेब चौदा दिवसांत केला जातो. एका ठरावीक दिवशी समभागांची देव-घेव किंवा पैशाची देव-घेव होते. व्यवहाराच्या शेवटच्या दिवशी सर्व व्यवहारांचा मेळ घालून समभागांची सरासरी किंमत ठरते. समभागांचे दोन प्रकारांत वर्गीकरण करून यात संगणक प्रणालीचा वापर केला जातो.

3. रोखे खरेदी-विक्री व्यवहार :

दलाल व विक्रेते रोख्यांची खरेदी-विक्री हे प्राथमिक सर्व भागबाजारात करताना दिसतात. ज्या सभासदांशी व्यवहार करावयाचा आहे त्यांची परवानगी घेतल्याशिवाय 'प्रमुख' म्हणून त्यांच्यावर खरेदी-विक्री व्यवहार करण्यावर बंधन घालण्यात आले आहे.

4. विशिष्ट कार्य :

(अ) कमिशन घेऊन सेवा : भागबाजारात ग्राहकांनी दिलेल्या आदेशानुसार व्यवहार करून सेवा पुरविणारे दलाल कमिशन घेत असतात. हे दलाल कमिशनच्या अधिकृत दरापेक्षा जास्त दर लावू शकत नाहीत.

(ब) जागेवरचे दलाल : सभासदांच्या मागणीप्रमाणे हे दलाल समभागाचे व्यवहार करतात; त्यांना या बदल्यात कमिशनचा काही भाग मिळतो.

(क) रोखे विक्रेते : रोखे विक्रेते हे उत्तम रोख्यांची खरेदी-विक्री करतात. केंद्रशासन व राज्यशासन, महानगरपालिका, विद्युत मंडळे, ट्रस्ट्स इत्यादींचे रोखे हे सर्वांत चांगले मानले जातात.

(ड) अनॉदणीकृत रोखे विक्रेते : हे विक्रेते स्वतःच्या जबाबदारीवर खात्यावर व्यवहार करतात. अशा प्रकारच्या व्यवहारांची नोंद होत नाही.

(इ) सुट्या भागांचे विक्रेते : भागबाजाराने निर्देशित केलेल्या सर्वांत कमी समभागांची विक्री सुट्या भागाच्या विक्रेत्यामार्फत केली जाते.

(ई) आर्बिट्रिजर्स : हे लोक एकाच वेळी अनेक भागबाजारामध्ये व्यवहार करतात. त्यामुळे वेगवेगळ्या भागबाजारातील किमतीतील फरकांचा त्यांना फायदा मिळतो.

(उ) जॉबर्स : जॉबर्स हे देखील भाग, प्रतिभूती यांची खरेदी-विक्री करतात. खरेदी करणारे व विक्री करणारे गुंतवणूकदार यांच्यात एक प्रकारचे मध्यस्थाचे काम करतात. खरेदी-विक्री करताना त्या किमतीतील फरक हा त्यांचा फायदा असतो.

5. बाजारपेठेची निर्मिती :

ही पद्धत मुंबई भागबाजार आणि काही इतर बाजारांमध्ये स्वेच्छेने निर्माण झालेली आहे. या पद्धतीत खरेदी-विक्रीच्या व्यवहारातील अंतर कमी होते. त्या

समभागांचे व्यवहार बरेच होतात. सन 1990-91 मध्ये बाजारात निर्माण झालेल्या संवेदनशीलतेमुळे बऱ्याच ठिकाणी अशा समभागांचे व्यवहार होऊ लागले.

6. मुंबई भागबाजारातील व्यवहार :

मुंबई भागबाजारात उपकंपन्यामार्फत सभासद होणारे इतर प्रादेशिक भागबाजार मुंबई भागबाजाराचे सभासद होऊ शकतात. ऑगस्ट 1996 मध्ये लिलाव पद्धत ऑनलाइन झाली. जानेवारी 1997 मध्ये बंद पाकिटातून बोली करण्याची पद्धत सुरू करण्यात आली. हा बाजार दर दिवशी 276 शहरांतील पाच लाख विक्रेत्यांशी व्यवहार करतो.

7. मुंबई भागबाजाराचा एकूण व्यवहार :

सन 1999-2000 मध्ये मुंबई भागबाजाराचा एकूण व्यवहार 6,85,028 कोटी आणि बाजारातील भांडवल प्रक्रिया 9,12,842 कोटी एवढी होती. याचे कारण म्हणजे मार्च 2000 मध्ये BOLT च्या जाळ्याशी संबंधित होती तर विक्रेत्यांची संख्या 3,803 होती.

वरील सर्व बाबींच्या आधारे मुंबई भागबाजाराची कार्यपद्धती स्पष्ट होते.

राष्ट्रीय शेअरबाजार (National Stock Exchange - NSE)

स्थापना-

फेरवानी समितीने राष्ट्रीय बाजार पद्धतीच्या भागबाजाराची शिफारस केली होती. त्या शिफारशीच्या अनुरोधाने सरकारने राष्ट्रीय शेअरबाजाराच्या स्थापनेच्या दृष्टीने पावले उचलली व दि सिक्युरिटीज कॉन्टॅक्ट (रेग्युलेशन) अॅक्टनुसार भारतातील तेविसावा मान्यताप्राप्त भागबाजार म्हणून राष्ट्रीय शेअरबाजाराची स्थापना झाली. मुंबईमधील अखिल भारतीय वित्तीय संस्था आणि भारतीय औद्योगिक विकास बँक यांनी एकत्रितपणे सन 1992 मध्ये राष्ट्रीय शेअर बाजाराची स्थापना केली. सन 1994 पासून राष्ट्रीय शेअरबाजारात समभागातील व्यापारास सुरुवात झाली.

राष्ट्रीय शेअरबाजाराची उद्दिष्टे :

- (1) राष्ट्रीय स्तरावर भाग, ऋणपत्रे व इतर संमिश्र प्रतिभूतींच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार सुलभतेने पूर्ण करण्यासाठी शेअरबाजार उपलब्ध करून देणे.
- (2) या भागबाजारात इलेक्ट्रॉनिक ट्रेडिंग सिस्टिम उपलब्ध करून देऊन त्याद्वारे गुंतवणूकदारांना त्यांच्या गुंतवणुकीबाबत पारदर्शक व्यवहाराची खात्री देणे व त्यांचा विश्वास वाढविणे.
- (3) राष्ट्रीय शेअरबाजाराद्वारे देशातील सर्व गुंतवणूकदारांना गुंतवणुकीची संधी उपलब्ध करून देणे. त्या दृष्टीने आधुनिक दळणवळण यंत्रणा निर्माण करण्यात आली आहे.
- (4) व्यवहारपूर्तीचा कालखंड कमी करून भांडवलबाजारातील व्यवहार वाढविण्यास व सुलभतेने पूर्ण करण्यास मदत करणे.
- (5) भारतातील शेअरबाजारांचा दर्जा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. त्या हेतूने राष्ट्रीय शेअरबाजाराचा दर्जा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ठेवण्यासाठी योग्य त्या सोईसुविधा उपलब्ध करून देणे.

नवीन शेअरबाजाराच्या स्थापनेसंबंधीचा अभ्यासगट :

भारतीय भांडवलबाजाराच्या विकासासाठी नवीन शेअरबाजाराची स्थापना करावी यासाठी श्री. एम. जे. फेरवानी यांच्या अध्यक्षतेखाली एका उच्चाधिकार समितीची स्थापना करण्यात आली. जून 1991 मध्ये या समितीने आपला अहवाल सादर केला. या समितीच्या शेअरबाजार स्थापनेसाठी सूचना पुढीलप्रमाणे :

- (1) राष्ट्रीय शेअरबाजाराने देशासाठी राष्ट्रीय बाजारप्रणाली विकसित करावी.
- (2) नवी मुंबई येथे प्रतिमानित राष्ट्रीय शेअरबाजाराची स्थापना करावी.
- (3) राष्ट्रीय बाजारासाठी आवश्यक जागा, संगणकप्रणाली, ग्रंथालय, संदेशवहन यंत्रणा, जाहिरात विभाग यांसारख्या आंतररचनाची सुविधा राष्ट्रीय शेअरबाजाराने उपलब्ध करून द्यावी.
- (4) या बाजारात दोनच सभासद असावेत. एक, स्वतःसाठी व्यापार करणारे व दुसरे, मध्यस्थ व्यापारी सभासद.

- (5) प्रमुख सभासदाकडे असलेल्या संगणकामार्फत व्यापारी सभासदाकडील संगणक हा राष्ट्रीय शेअरबाजाराच्या मध्यवर्ती संगणकप्रणालीला जोडलेला असावा.
- (6) व्यवहारासंदर्भातील व्यापारी आदेशाची नोंद संगणकप्रणाली व पुस्तकात ठेवावी. तसेच ते आदेश एकमेकांशी जुळतात की नाही ते पाहावे.
- (7) अभ्यासगटाच्या मते, देशातील भागबाजारांची संख्या वाढविण्यापेक्षा अतिरिक्त व्यापार व्यवहारांना जागा उपलब्ध करून द्यावी.

राष्ट्रीय शेअरबाजाराचे फायदे

राष्ट्रीय शेअरबाजारामुळे होणारे फायदे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- (1) राष्ट्रीय शेअरबाजारात बाजाराच्या जवळपास सभासद दलालांना कार्यालयाची व्यवस्था करण्याची जरूरी नसते. सभासद दलालांना व्यवहार करण्याची योग्य यंत्रणेद्वारे राष्ट्रीय शेअरबाजाराशी संपर्क साधता येतो.
- (2) ऑटोमेटेड स्क्रीन बेस्ड ट्रेडिंगची सुविधा उपलब्ध करून दिली जाते. त्यामुळे खरेदी-विक्रीचे व्यवहार सहजगत्या पूर्ण होण्यास मदत होते.
- (3) शेअरबाजारात समभागाच्या व्यापारी व्यवहारात वेळ व खर्चात कपात होते.
- (4) शेअरबाजारामुळे प्रतिभूतीचे प्रचालन सहज व जलद होते.
- (5) शेअरबाजारातील व्यवहार राष्ट्रीय स्तरावरील संगणकप्रणालीवर होत असल्यामुळे या व्यवहारात पारदर्शकता येते.
- (6) ट्रेड कन्फर्मेशन स्लिप्समुळे किमतीबाबतचा, वेळेबाबतचा व व्यवहार करणाऱ्याबाबतचा तपशील त्वरित कळतो.
- (7) राष्ट्रीय शेअरबाजारात अनेक कंपन्यांची नोंद असते. अशा कंपन्यांच्या प्रतिभूतीचा व्यापार एकाच वेळी मुख्य व प्रादेशिक शेअरबाजारात करता येतो.
- (8) व्यवहारांची पुस्तकामधील नोंद आणि प्रमाणपत्राचे चलन मध्यवर्ती कोषामुळे सोपे होते.
- (9) दर आठवड्यास व्यवहाराची पूर्तता होते. 'बँक डिलिव्हरीज'चा लिलाव दुसऱ्या आठवड्यात त्वरित केला जातो.

राष्ट्रीय शेअरबाजारातील व्यवहार :

राष्ट्रीय शेअरबाजारात पूर्णपणे स्क्रीन बेस्ड ट्रेडिंग पद्धतीची सुविधा उपलब्ध करून दिलेली असून त्या पद्धतीत खरेदी-विक्रीच्या जोड्या आपोआपच ठरल्या जातात. प्रतिभूतींच्या खरेदीचे व विक्रीचे व्यवहार हे किंमत व वेळ यांना प्राधान्य देऊन पूर्ण केले जातात. प्रतिभूतींच्या खरेदी-विक्रीच्या सर्व आदेशांच्या वेळेनुसार व किमतीनुसार वर्गवारी केली जाते. परिणामतः 'दि बेस्ट बाय ऑर्डर', 'द बेस्ट सेल ऑर्डर' यानुसार व्यवहार पूर्ण होतात. जर एकाच किमतीला अनेक आदेश आले तर वेळेनुसार त्यांची वर्गवारी होऊन 'प्रथम आदेश, प्रथम व्यवहार' या तत्वाने व्यवहार होतो.

राष्ट्रीय शेअरबाजार हा देय बाजार व समभाग बाजार अशा दोन विभागांत कार्यरत असतो. देय बाजार नाणेबाजाराचा व समभाग बाजार हा भांडवलबाजाराचा भाग असतो. भांडवलबाजारातील व्यापार, व्यवहार परिवर्तनीय ऋणपत्रे व अपरिवर्तनीय ऋणपत्राचे केले जातात. राष्ट्रीय शेअरबाजारात आवर्ती व्यवहारपूर्ती प्रणाली वापरात आणली जाते आणि या व्यवहारपूर्तीचा काळ $T + 7$ असतो. याचाच अर्थ, विशिष्ट दिवसांच्या व्यवहाराची पूर्तता (T) सात दिवसांनंतर केली जाते. या पूर्ततेच्या दिवशी इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने जमा नावे नोंदी करून निधी आणि प्रतिभूतींचे आदान-प्रदान केले जाते.

भारतीय त्वरित विनिमय केंद्र (Over The counter Exchange of India-OTCEI)

संकल्पना :

OTCEI चे पूर्ण रूप 'Over The Counter Exchange of India' असे आहे. म्हणजेच भारताचे त्वरित विनिमय केंद्र असा त्याचा अर्थ आहे. वस्तूची खरेदी-विक्री ज्याप्रमाणे एका काउंटरवर सहजपणे होते तितक्याच सहजपणे गुंतवणूक करणाऱ्याला कंपनीच्या प्रतिभूती खरेदी करता याव्यात किंवा विकता याव्यात यासाठी ओटीसी (OTC) या संकल्पनेचा उपयोग करण्यात आला. गुंतवणूकदार व भांडवल उभे करू इच्छिणाऱ्या कंपन्या यांना एकत्रित आणणारी एक मध्यस्थ संस्था आहे. OTC विनिमय बाजार हा प्रतिभूतींचा दुय्यम (Secondary) बाजार आहे. या

बाजाराचे एक असे ठिकाण नसते. ऑगस्ट 1989 मध्ये भारतात 'ओटीसी विनिमय बाजाराची' स्थापना झाली. परंतु त्यातील व्यवहारांना मात्र ऑक्टोबर 1992 मध्ये प्रत्यक्ष सुरुवात झाली.

भारताच्या त्वरित विनिमय केंद्राचे संघटन (Organization of OTCEI) :

'Over The Counter Exchange of India' या इतक्या लांबलचक नाव असलेल्या इंग्रजी नावातील आद्याक्षरे घेऊन OTCEI हा एकच शब्द तयार केला गेला. परंतु उच्चाराच्या सोईसाठी केवळ OTC असा शब्दप्रयोग वापरात येऊ लागला. भारतात ओटीसीची स्थापना भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ (ICICI), भारतीय युनिट ट्रस्ट (UTI), भारतीय औद्योगिक विकास बँक (IDBI), भारतीय स्टेट बँक (SBI), कॅनरा बँक वित्तीय सेवा, सामान्य विमा निगम (GIC), जीवन विमा निगम (LIC) यांच्या संयुक्त प्रवर्तनाखाली झाली

OTCEI ची उद्दिष्टे :

(1) कमी खर्चीक पद्धती :

शेअरबाजारात प्रतिभूती नोंदणी करण्याची पद्धती खर्चीक असते. लहान कंपन्यांना कमी खर्चीक पद्धत उपलब्ध करून देण्यासाठी या बाजाराची स्थापना करण्यात आली. राष्ट्रीय शेअरबाजारात नोंदणीसाठी जास्त खर्च येतो. परंतु OTC मध्ये लहान कंपन्या कमी खर्चात नोंद करू शकतात.

(2) लहान गुंतवणूकदारांना सुविधा :

बऱ्याच वेळा लहान गुंतवणूकदारांकडे तसेच कमी शिकलेले, ग्रामीण भागातील गुंतवणूकदार यांच्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. अशा गुंतवणूकदारांना सुलभ रोखता व व्यवहारांची जलद पूर्तता करण्याची सुविधा OTC विनिमय बाजारातून उपलब्ध करून दिली जाते.

(3) गैरव्यवहारावर नियंत्रण :

सट्टे व्यवहार आणि किमतीत मुद्दामहून केलेले चढ-उतार यांसारख्या गैरव्यवहारावर नियंत्रण ठेवले जाते. कारण या बाजारात सट्टेबाजीचे व्यवहार किंवा

वायदेव्यवहार केले जात नसल्याने मुद्दाम चढवलेल्या किमती किंवा उतरवलेल्या किमतीमुळे गुंतवणूकदारांचे नुकसान टळते.

(4) परस्पर निधी (Mutual Fund) आणि साहस वित्त कंपन्यांना साहाय्य :

छोट्या साहस संघटनांकरिता वित्तीय संसाधने उभारण्याची उद्दिष्टे OTC विनिमय बाजाराने ठरविले आहे. सुरुवातीच्या काळात म्युच्युअल फंड आणि साहस भांडवल निधीने आश्रय दिलेल्या कंपन्यांच्या प्रतिभूतींच्या व्यापाराची सोय उपलब्ध करून देणे.

(5) जलद गतीने गुंतवणूक :

त्वरित विनिमय केंद्रात गुंतवणूक व निगुंतवणूक सुलभ व जलद गतीने करणे.

(6) योग्य बाजाराची उपलब्धता :

OTC विनिमय बाजाराचे सर्वात महत्त्वाचे उद्दिष्ट म्हणजे ज्यामध्ये सार्वजनिक सहभाग कमी आहे अशा कंपन्यांसाठी बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे. अशा कंपन्यांसाठी त्वरित विनिमय केंद्र एक बाजार उपलब्ध करून देणे; ज्यांच्यामार्फत लोक खुल्या स्वरूपात विक्री करू शकतात.

OTCEI चे फायदे :

(अ) गुंतवणूकदारांना मिळणारे फायदे :

(1) लहान गुंतवणूकदारांना गुंतवणूक करणे सोपे :

परंपरागत शेअर बाजाराची स्थापना ठरावीक मोठ्या शहरांमध्ये झालेली आहे. त्यामुळे लहान गुंतवणूकदारांना शेअरबाजारापर्यंत पोहोचणे शक्य होत नाही. परंतु OTC चे जाळे संगणक व टेलिफोनच्या माध्यमातून देशाच्या कानाकोपऱ्यात पोहोचलेले आहे. OTC मुळे लहान गुंतवणूकदारांना गुंतवणूक करणे सोपे झाले.

(2) गुंतवणूकदाराला सुरक्षिततेची भावना :

OTC वर येणाऱ्या प्रत्येक प्रतिभूतींची खरेदी-विक्री केली जाते. OTC वर प्रतिभूतींची नोंदणी करताना प्रायोजकाची नेमणूक करावी लागते. त्यामुळे OTC वर येणाऱ्या प्रत्येक प्रतिभूतींसाठी प्रायोजकाच्या स्वरूपात खरेदीदार किंवा विक्रेता उपस्थित असतो

(3) गतिशील व पारदर्शक व्यवहार :

शेअरबाजार व गुंतवणूकदार यांच्यातील भौगोलिक अंतर व त्यामुळे अपरिहार्य बनलेली मध्यस्थांची साखळी यामुळे शेअरबाजारातील व्यवहारातील पारदर्शकता नष्ट होते. OTC विनिमय केंद्रात होत असलेली प्रतिभूतींची जागेवर रोख खरेदी किंवा धनादेशाने सहा दिवस किंवा त्याहून कमी दिवसात होत असलेली खरेदी यामुळे येथील व्यवहार कमी वेळेत पूर्ण होतात

(4) गुंतवणूकदारास रोकड सुलभता प्राप्त :

OTC वर होणारे व्यवहार जलद गतीने पूर्ण होत असल्यामुळे गुंतवणूकदारास रोकड सुलभता प्राप्त होते. या काउंटरवर खरेदी-विक्रीच्या किमती एकाच वेळी समजत असल्यामुळे धारण केलेल्या प्रतिभूतींची विक्री कोणत्या किमतीस करावयाची याचा निर्णय तो तात्काळ घेऊ शकतो. OTC ने विक्री केलेल्या प्रतिभूतींची किंमत अल्पावधीत मिळण्याची सोय केली आहे.

(ब) कंपनीला मिळणारे फायदे :

(1) किमान भांडवल :

कंपनीला प्रतिभूतींची नोंदणी OTC वर करताना किमान भांडवल ₹ 20 लाख असले तरी चालू शकते. त्यामुळे कमी भांडवलाच्या लहान कंपन्यांना OTC मार्फत भांडवलबाजारातून आवश्यक असलेले भांडवल उभे करता येते.

(2) कंपनी ताब्यात घेण्याचा धोका टळतो :

कंपनीने जनतेसाठी विक्रीस काढलेल्या भांडवलाच्या जास्तीतजास्त 40 टक्के भांडवल OTC वर विक्रीस काढले तरी चालू शकते. बऱ्याच कंपन्यांच्या बाबतीत नफा दिसू लागल्यानंतर जनतेकडून भांडवलाची उभारणी केली तर कंपनीचा ताबा शेअरबाजारामार्फत घेण्याचे प्रकार घडू शकतात. ओटीसीमुळे हा धोका टळतो.

(3) कंपनीची विश्वासार्हता वाढते :

प्रायोजकास कंपनीने OTC वर जनतेसाठी विक्रीस काढलेल्या सर्व प्रतिभूतींची खरेदी करावी लागते. त्यामुळे प्रायोजक कंपनीच्या प्रकल्पाचा अत्यंत बारकाईने अभ्यास करतो. प्रकल्प यशस्वी होणार असेल तरच प्रायोजक बनण्यास संमती देतो.

प्रायोजकाने अशी संमती दिल्यामुळे कंपनीची विश्वासाहता वाढते व विक्रीस काढलेल्या भांडवलाची विक्री होण्याची हमी मिळते.

(4) कंपनीच्या खर्चाचे प्रमाण कमी :

परंपरागत शेअरबाजारामार्फत प्रतिभूतींची नोंदणी व विक्री करण्यासाठी प्रचंड खर्च करावा लागतो. OTC वर नोंदणी केल्यामुळे खर्चाचे प्रमाण कमी होते. त्याचप्रमाणे OTC च्या देशभरातील काउंटरवर प्रतिभूतींच्या किमती संगणक पडद्यावर दाखविल्या जात असल्यामुळे कंपनीच्या प्रतिभूतींची आपोआप जाहिरात होते. त्यामुळे कंपनीची जाहिरात, छपाई व स्टेशनरीच्या खर्चात कपात होते.

(5) भाग विकले जाण्याची हमी :

भारतात परंपरागत शेअरबाजार देशाच्या पश्चिम भागात केंद्रित झालेले आहेत. OTC मुळे कंपनीने विक्रीस काढलेल्या भांडवलाला देशभर बाजारपेठ मिळत असल्यामुळे विक्रीस काढलेले भाग विकले जाण्याची हमी मिळते व गुंतवणूकदार देशभर विखुरलेले असतात.

(6) कंपनीला विस्तृत क्षेत्र प्राप्त :

ज्या कंपनीने विक्रीस काढलेल्या भांडवलातील मोठा हिस्सा स्वतःकडे ठेवलेला आहे त्यांना OTC वर भाग विक्री करून आपले भाग देशभर किंवा विस्तृत क्षेत्रात विकता येतात. अशा कंपनीला 'स्वतःच मोठा भागधारक'चे रूपांतर संपूर्ण देशभरात भागधारक होण्याची संधी प्राप्त होते.

(7) कंपनीला अधिक भांडवलाची उपलब्धता :

प्रायोजकामुळे OTC वर सततची बाजारपेठ उपलब्ध असते. त्यामुळे गुंतवणूकदारास रोकड सुलभता प्राप्त होते. पर्यायाने लहान गुंतवणूकदारांकडून जास्त निधी गुंतविण्यासाठी उपलब्ध करून दिला जातो. त्यातून कंपनीला गरजेप्रमाणे अधिक भांडवल उपलब्ध होऊ शकते.

(8) त्वरित भांडवल उपलब्ध :

प्रायोजकाने विक्रीस काढलेले सर्व भांडवल खरेदी केल्यामुळे भांडवलाची रक्कम प्रायोजकाकडून लगेचच कंपनीस मिळते. त्यामुळे कंपनीला भांडवल उपलब्ध होण्यासाठी भाग वाटप होईपर्यंत थांबण्याची गरज राहत नाही.

OTCEI विनिमयाचे व्यवहार :

- (1) OTC विनिमय ही 'रिंगलेस' संस्था असल्याने पारंपरिक शेअरबाजारात होणाऱ्या व्यवहारापेक्षा येथील व्यवहारांचे स्वरूप वेगळे असते.
- (2) OTC विनिमय हे संगणक आणि आधुनिक संदेशवहन यंत्रणा यांच्या साहाय्याने व्यवहार करते.
- (3) OTC विनिमयावर दोन प्रकारचे दस्तऐवज उपलब्ध होतात. काउंटर रिसीट (CR) - जो भाग खरेदी करतो त्याला ही पावती दिली जाते. दुसरा दस्तऐवज म्हणजे सेस कन्फर्मेशन स्लिप (SCS) जो भाग विकणारा आहे त्याला ही पावती दिली जाते. या SCS च्या आधारे पैशाची देव-घेव केली जाते.
- (4) OTC केंद्राच्या संगणक पडद्यावर भागांचे भाव दिसत असल्यामुळे भाग विकत घेणारा गुंतवणूकदार भागांची निवड करून भागांच्या किमतीचा धनादेश तेथे सुपूर्द करतो.
- (5) भागांची विक्री करणारा किमती पाहून आपल्याजवळील CR हा OTC काउंटरला सादर करतो. तेव्हा त्याला काउंटरवरून सेल कन्फर्मेशन स्लिप (SCS) दिली जाते. जेव्हा त्यास धनादेश वटला असल्याचे समजते तेव्हा तो SCS काउंटरवर परत करतो आणि त्याला त्याऐवजी भाग-विक्रीच्या रकमेचा धनादेश मिळून व्यवहार पूर्ण होतो.

प्राथमिक भांडवलबाजार आणि दुय्यम भांडवलबाजार : त्यांचे कामकाज

PRIMARY CAPITAL MARKET AND SECONDARY CAPITAL MARKET: ITS WORKING

प्राथमिक भांडवलबाजार (Primary capital Market)

प्राथमिक भांडवलबाजारास 'न्यू इश्यूज मार्केट' किंवा 'नव-रोखे प्रचालन बाजार' असे म्हणतात. सरकार व उद्योजक संस्था सर्वप्रथम या बाजारात प्रतिभूती

विक्रीस काढतात. या बाजारात भांडवल उभे करणारा व गुंतवणूक करणारा असा दोघांचा प्रत्यक्ष संबंध येत असतो. आपल्या गरजेनुसार सरकार किंवा उद्योगसंस्था - उदा., कंपनी गुंतवणुकीसाठी प्रत्यक्ष जनतेला आवाहन करून प्रतिभूती विक्रीस काढतात.

प्राथमिक भांडवलबाजारातील घटक व त्यांचे कामकाज

कंपनीच्या प्रतिभूती प्रत्यक्ष गुंतवणूकदारापर्यंत पोहोचविण्यासाठी शेअरबाजारातील विविध घटकांची मदत घ्यावी लागते. ते घटक पुढीलप्रमाणे:

1. प्रचालनगृहे :

ब्रिटनमधील प्रचालनगृहे नव्या उद्योग-व्यवसायाच्या प्रवर्तनात विशेषीकरण केलेल्या प्रतिभूती संस्था आहेत. नव्या कंपनीने गुंतवणूक करणाऱ्या लोकांचा विश्वास संपादन केल्याशिवाय तिचे भाग त्यांच्याकडून खरेदी केले जाण्याची शक्यता नसते. शिवाय भांडवलनिर्मितीमध्ये तिला अनेक तांत्रिक बाबींची आणि कायदेशीर तरतुदींची पूर्तता करावी लागते. विविध अर्जदारांना भागांचे वाटप करण्याचे कार्य ही गृहे करत

2. हमीदार :

काही वेळा विक्रीस काढलेल्या प्रतिभूती विकल्या जात नाहीत. त्यावेळी नव्याने सुरू करावयाच्या कंपनीच्या व्यवसायकार्यात अडसर उभे राहतात. अशा प्रकारे येणारी हतबल अवस्था टाळण्यासाठी कंपनी प्रचालनगृहामार्फत आपल्या भागभांडवल प्रचालनाला हमी देण्याचा प्रयत्न करेल. कधी-कधी प्रसृतीगृहे आपण होऊन 'हमी देण्याचा व्यवसाय करतात.

3. वित्तीय संस्था :

नव्या व्यवसायसंस्था, कंपनी आणि शासन प्राथमिक भांडवलबाजारात नव्या प्रतिभूतींची विक्री करणारे प्रमुख विक्रेते असतात. वैयक्तिक बचतदारांच्या बचती भांडवलबाजाराकडे वळवू शकतील अशा इतर मध्यस्थ संस्था असल्या पाहिजेत. हे कार्य गुंतवणुकीसाठी योग्य निधी जमा करणाऱ्या आणि गुंतवणूक संधीच्या शोधात असणाऱ्या अशा वित्तीय संस्थांकडून केले जाते. त्या वित्तीय संस्था पुढीलप्रमाणे :

(अ) व्यापारी बँका

(ब) विशेषीकृत वित्तीय संस्था

(1) भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ (IFCI);

(2) राज्य वित्तीय महामंडळे (SFC);

(3) भारतीय पत व गुंतवणूक महामंडळ (ICICI);

(4) भारतीय औद्योगिक विकास बँक (IDBI);

(5) भारतीय औद्योगिक गुंतवणूक बँक (IIBI);

(6) भारतीय युनिट ट्रस्ट (UTI).

(क) विशेषीकृत वित्तीय मध्यस्थ (Specialised Financial Intermediaries) :

(i) जोखीम भांडवल आणि तंत्रज्ञान महामंडळ

(ii) भारतीय तंत्रज्ञान विकास आणि माहिती कंपनी

(iii) भाडेपट्टा व्यवहार आणि भाडे खरेदी व्यवहार कंपन्या

4. रोखे दलाल

भांडवलबाजाराच्या शेअर किंवा रोखेबाजारात रोखे-दलाल कार्य करत असतात. प्रतिभूतीचे व्यक्तिगत ग्राहक या दलालांच्या सेवा कराराने घेतात.

दुय्यम भांडवलबाजार (Secondary capital Market)

एखाद्या कंपनीने स्थानिक सत्ताधारी संस्था किंवा शासनाने प्रचलित केलेली प्रतिभूती ही एक 'तरल मालमत्ता किंवा 'रोख सुलभ मालमत्ता' असते. दुय्यम भांडवलबाजाराला 'स्टॉक मार्केट' किंवा 'स्टॉक एक्सचेंज' किंवा शेअरबाजार असे म्हणतात. दुय्यम भांडवलबाजारात जुन्या प्रतिभूतीच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार केले जातात. तसेच गुंतवणूक आणि पुनगुंतवणुकीचे व्यवहार केले जातात. या बाजारास 'आनुषंगिक बाजार' असे म्हणतात.

दुय्यम भांडवलबाजाराचे घटक व त्यांचे कामकाज

1. शेअरबाजार/रोखेबाजार :

विद्यमान प्रतिभूतींच्या खरेदी-विक्रीचा संघटित स्वरूपाचा बाजार हा शेअरबाजार उपलब्ध करून देतो. शेअरबाजार पुढील कार्ये पार पाडतो :

- (1) प्रतिभूतींच्या खरेदी-विक्रीच्या सोई पुरविणे,
- (2) सर्व प्रकारच्या प्रतिभूतींसाठी सातत्याने बाजार उपलब्ध करून देणे.
- (3) प्रतिभूतींच्या उत्पन्न मिळविण्याच्या क्षमतेचे मूल्यमापन करण्याच्या सोई पुरविणे.
- (4) व्यावसायिक निष्ठेबद्दल आणि प्रामाणिकपणाबद्दल हमी देणे.
- (5) व्यक्ती, व्यवसाय, व्यापारसंस्था यांच्याजवळील जादा निधी गतिशील करून त्याची अधिक उत्पादक क्षेत्रात गुंतवणूक करणे.
- (6) भौगोलिकदृष्ट्या तसेच निरनिराळ्या उद्योगात निधीचे समान वितरण करण्याची सोय उपलब्ध करून देणे.

2. शेअर दलाल :

रोखे किंवा शेअर दलाल हे जनता आणि शेअरबाजार यांना एकत्र आणणारे दुवे आहेत. शेअरबाजाराचे ते अधिकृत सदस्य-दलाल असतात. आपल्या अशिलाचे म्हणजेच ग्राहकाचे प्रतिनिधी म्हणून ते कार्य करतात आणि या कार्याबद्दल मोबदला घेतात. शेअरबाजारात ज्यांना प्रतिभूतींची खरेदी-विक्री करावयाची आहे अशा लोकांना आपले व्यवहार शेअरबाजाराचे सदस्य असणाऱ्या दलालामार्फत करावी लागतात.

3. सटोडिया (Speculators) :

शेअरबाजारात धोका पत्करून स्वतःच्या नफ्यासाठी कंपन्यांच्या प्रतिभूतींची खरेदी-विक्री करणारे सटोडिया होय. दलालाप्रमाणे आपल्या ग्राहकांच्या सूचनांची अंमलबजावणी करण्याचे कार्य सटोडिये करत नाहीत तर आपल्या स्वतःच्या खात्यावर प्रकर्ते (Principals) म्हणून ते व्यवहार करतात. सटोडिया हे बहुधा रोखेबाजाराच्या छोट्या भागातील व्यवहारामध्ये स्वतःचे विशेषीकरण करत असतात.

सन 1991 नंतर भारतीय भांडवलबाजारातील सुधारणा

REFORMS IN INDIAN CAPITAL MARKET AFTER 1991

1. सेबीची स्थापना :

भारतातील रोखेबाजारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सन 1988 मध्ये भारतीय रोखे व विनिमय मंडळाची स्थापना करण्यात आली. सेबीला कायदेशीर मान्यता सन 1992 मध्ये मिळाली. गुंतवणूकदारांच्या हिताचे रक्षण करणे व शेअरबाजारावर नियंत्रण ठेवण्याचे प्रमुख कार्य सेबीकडे सोपविण्यात आले आहे.

2. सरकारी रोखेबाजार :

जून 1992 मध्ये सरकारने मध्यम व दीर्घकालीन रोखे योजना सुरू केल्या. त्यात मुदतीचे कोषागार रोखे, झिरो कूपन, भांडवल निर्देशांकित बॉण्ड्स इत्यादी योजना सुरू केल्या.

3. रोखे व्यापार महामंडळाची स्थापना :

दुय्यम बाजारातील व्यवहारात पारदर्शकता आणण्यासाठी जून 1994 मध्ये रोखे व्यापार महामंडळाची स्थापना करण्यात आली.

4. राष्ट्रीय शेअरबाजार :

भारत सरकारने सन 1994 मध्ये राष्ट्रीय शेअरबाजाराची स्थापना केली. सुरुवातीला राष्ट्रीय शेअरबाजाराचे व्यवहार केवळ मुंबई शहरापुरते मर्यादित होते. सन 1998 पासून देशाच्या अठरा राज्यांतील 179 शहरांत हे व्यवहार सुरू झाले.

5. राष्ट्रीय रोखे निरसन महामंडळ :

भारतात सन 1996 मध्ये राष्ट्रीय रोखे निरसन महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. रोखेबाजारातील सर्व व्यवहारात हमी देण्याचे कार्य राष्ट्रीय रोखे निरसन महामंडळ करते. तसेच खरेदीदार व विक्रेता या दोहोंमधील व्यवहार जमवून आणणे व त्यात मेळ घालण्याचे कार्य राष्ट्रीय रोखे निरसन महामंडळ करते.

6. म्युच्युअल फंड :

देशातील अनेक खाजगी क्षेत्रातील बँका व वित्तीय संस्थांनी लोकांना करांमध्ये सूट मिळावी म्हणून म्युच्युअल फंड किंवा परस्पर निधी उभारले आहेत. म्युच्युअल फंडाद्वारे फार मोठी रक्कम जमा केली जाते.

7. मर्चेट बँकिंग :

देशातील व्यापारी बँका, खाजगी वित्तीय सेवा कंपन्या, विदेशी बँका यांनी मर्चेट बँकिंगची स्थापना केलेली आहे.

8. बिगर-बँकिंग वित्तीय मध्यस्थ संस्थांच्या संख्येत वाढ :

गेल्या काही वर्षांत बिगर-बँकिंग वित्तीय मध्यस्थ संस्थांच्या संख्येत वाढ झाली आहे. त्यांच्याकडून रोखे व्यवहार करणे, नवीन इश्यूंना हमी देणे, भांडवलाची उपलब्धता करून देणे, भांडवलबाजाराची माहिती पुरविणे इत्यादी सेवा पुरविल्या जातात. राष्ट्रीय गृहनिर्माण बँक, गृहवित्त कंपनी, आयात-निर्यात बँक इत्यादी मध्यस्थ संस्थांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणावर वाढ झालेली आहे.

9. राष्ट्रीय रोखे वटणावळ महामंडळ :

सन 1996 मध्ये राष्ट्रीय रोखे वटणावळ महामंडळ स्थापन करण्यात आले. या महामंडळामार्फत भाग, कर्जरोखे, बॉण्ड्स यांची वटवणूक केली जाते.

10. ऑनलाइन ट्रेडिंग :

मुंबई शेअरबाजारात 9 मे, 1995 रोजी ऑनलाइन ट्रेडिंग सुरू करण्यात आले तर 29 जानेवारी, 1996 रोजी दिल्ली शेअरबाजारातही ऑनलाइन ट्रेडिंग सुरू झाले.

11. डिपॉझिटरी सिस्टिम :

सन 1996 मध्ये झालेला शेअर घोटाळा विचारात घेऊन तो पुन्हा होणार नाही याची खबरदारी घेण्यासाठी डिपॉझिटरी सिस्टिम सुरू करण्यात आली.

12. ओटीसी किंवा त्वरित विनिमय केंद्राची स्थापना :

ऑगस्ट 1989 मध्ये जरी ओटीसी विनिमय बाजाराची स्थापना झालेली असली तरी त्यातील व्यवहारांना ऑक्टोबर 1992 मध्ये प्रत्यक्षात सुरुवात झाली. प्रतिभूतीचे खरेदी-विक्रीचे व्यवहार सहज सोपे होण्यासाठी ओटीसीची स्थापना करण्यात आली. अशा प्रकारे अशा अनेक सुधारणा भांडवलबाजारात सन 1991 नंतर करण्यात आल्या.

-----The End-----

संदर्भ ग्रंथ:-

1) भारतातील वित्तीय बाजार आणि संस्था - डॉ. डी. जी. उशीर आणि इतर

- 2) बँक व्यवसाय व वित्तपुरवठा - प्राचार्य डॉ. बाबासाहेब सांगले आणि इतर
- 3) आधुनिक बँक व्यवसाय आणि वित्तपुरवठा - प्रा.के.बी दिवट
- 4) आधुनिक बँकिंग आणि भारतीय वित्तीय बाजार - डॉ.एन.एल.चव्हाण